

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

Menâkıb-ı Şeyh-i San'an Mesnevisinin Arketipsel Eleştiri Metodu ile İncelenmesi Analyzing Menâkıb-ı Şeyh-i San'an Masnavi with Archetypal Criticism Method

DOI: 10.5281/zenodo.12624479

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
15.06.2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
01.07.2024

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
02.07.2024

**Türk Dili ve
Edebiyatı
İncelemeleri
Dergisi**

Öz

Klâsik Türk edebiyatında mesnevilerin anlaşılmasında klasik inceleme metodlarının yanı sıra modern eleştiri metodları da kullanılmaktadır. Ancak bu konudaki çalışmalar yenidir ve sayıca azdır. Nitekim bu çalışmaya konu olan *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* adlı eser modern eleştiri metodlarından arketipsel eleştiri metoduyla daha önce incelenmemiştir. *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*, mesnevi nazım şekliyle menâkıbnâme türünde yazılan yazarı belirsiz bir eserdir. Bu çalışmanın amacı *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* adlı eseri arketipsel metotla incelemektir. Eserin ana kahramanı Şeyh-i San'an'ın merkeze alındığı bu çalışmada arketipsel eleştiri metodu ile *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*'ın incelenmesinin eserdeki olayların anlaşılmasında katkısı görülmüştür. Arketipsel eleştiri metodu Carl G. Jung'un analitik psikoloji alanında yaptığı çalışmalarına dayanmaktadır ve bu kuramın sanat eserlerine uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda insanı konu edinen menkıbe türü anlatılarda ortak bilinçdışının dışavurumu olan arketipler, eserin derin yapısının incelenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada Şeyh-i San'an'ın başından geçen olaylardan ve karşılaştığı kişilerden hareketle anima, animus, persona, gölge, bilge ve arama arketipleri Mustafa Güneş'in *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* adlı eseri üzerinden incelenmiştir. Bu çalışma giriş, arketipsel eleştiri metodu ve arketipler, *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*'da arketipler ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde eserin mesnevi nazım şeklinde ve menkıbe türünde kaleme alındığı göz önüne alınarak eser hakkında bilgi verilmiştir. Giriş bölümünden sonra çalışma iki ayrı bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde arketipsel eleştiri metodu ve arketip kavramı üzerinde durulmuş; bu arketiplerden persona, gölge, anima, animus, bilge vb. kavramlar açıklanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümü *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*'daki arketiplerin incelenmesinden oluşmaktadır. Bu bölümde ana kahraman Şeyh-i San'an'ın başından geçen olayların özeti verildikten sonra eserde ilgili beyitler âşık kahraman, persona ve gölge, anima ve animus, bilge ve arayış, yolculuk ve olgunlaşma başlıklarıyla incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise menâkıbnâme türü eserlerin arketipsel eleştiri metoduyla incelendiğinde daha iyi anlaşılacağı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Türk Edebiyatı, mesnevi, *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*, arketipsel eleştiri

Abstract

In Classical Turkish literature, modern methods of criticism are used in addition to classical methods of analysis in understanding mesnevis. However, studies on this subject are new and few in number. As a matter of fact, the work *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*, which is the subject of this study, has not been analyzed with the archetypal criticism method, one of the modern criticism methods. *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* is a work of unknown authorship written in the genre of menâkıbnâme in masnavi verse form. The aim of this study is to analyze *Menâkıb-ı Sheikh-i San'an* with the archetypal method. In this study, in which the main protagonist of the work, Sheikh-i San'an, was taken as the center, it was seen that the archetypal criticism method and the analysis of *Menâkıb-ı Sheikh-i San'an* contributed to the understanding of the events in the work. The archetypal criticism method is based on Carl G. Jung's work in the field of analytical psychology and emerged with the application of this theory to works of art. In this context, archetypes, which are the manifestation of the collective unconscious in the narratives of the human subject, are revealed by examining the deep structure of the work. In this study, the archetypes of anima, animus, persona, shadow, sage and search are analyzed through Mustafa Güneş's *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* based on the events that Şeyh-i San'an went through and the people he encountered. This study consists of introduction, archetypal criticism method and archetypes, archetypes in *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* and conclusion. In the introduction section, information about the work is given considering that the work is written in the form of masnavi verse and in the genre of manhîb. After the introduction, the study is analyzed in two separate sections. In the first part, the method of archetypal criticism and the concept of archetype are emphasized and the concepts such as persona, shadow, anima, animus, sage, etc. are explained. The second part of the study consists of the analysis of archetypes in *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*. In this section, after summarizing the events that the main protagonist Sheikh-i San'an went through, the related couplets in the work are analyzed under the titles of the hero in love, persona and shadow, anima and animus, sage and quest, journey and maturation. In the conclusion section, it is emphasized that the works of the menâkıbnâme genre will be better understood when analyzed with the method of archetypal criticism.

Keywords: Classical Turkish Literature, mesnevi, *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an*, archetypal criticism

Dr. Şeyma Sarı

Milli Eğitim Bakanlığı/Türk Dili
ve Edebiyatı Öğretmeni
seyma.sari80@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-8808-4274>

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

GİRİŞ

Menâkıb-ı Şeyh-i San'an, mesnevi nazım şekliyle menâkıbnâme türünde yazılan mütercimi bilinmeyen Türkçe bir eserdir. Şeyh-i San'an'ın hikâyesinin kaynağı ise İranlı mutasavvıf şair Feridüddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr* mesnevisi içerisinde bulunan uzun bölümdür. Attar, mesnevisinin bir bölümünde Şeyh-i San'an'ın rüyasında gördüğü Hristiyan bir kızı arayışı, ona âşık olması, bu aşkla din değiştirmesi ve duaların yardımıyla tövbe ederek özüne dönüşünü anlatan çarpıcı bir hikâyeyi konu almıştır. Bu konu daha sonra Türk şairleri tarafından da gerek müstakil olarak gerekse mesnevinin içerisinde menkıbe türü olarak işlenmiştir.

Klasik Türk edebiyatında mesnevilerin arketipsel açıdan incelenmesi daha önce yapılmakla birlikte bu konudaki çalışmalar yenidir ve sayıca azdır. (Çağlar, 2012; Karagözlü, 2012: 1421; Kayaoktay, 2014: 351). Nitekim bu çalışmaya konu olan *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* arketipsel eleştiri metoduyla daha önce incelenmemiştir. Bu çalışmada Şeyh-i San'an mesnevisi, kaynağı Carl Gustave Jung'a dayanan arketipsel eleştiri metoduyla incelenecektir.

Menâkıb-ı Şeyh-i San'an, *Mantıku't-tayr* eserinin içerisinde metinlerarasılık açısından incelenmiştir. Ayrıca eserin içerisinde bulunan kuşların yolculuğu bölümü arketipsel açıdan incelenmiş; ancak sözü edilen menkıbe daha önce arketipsel açıdan inceleme konusu olmamıştır. (Oğuz, İlhan, 2014; Gürses, 2007: 96; Babur, 2013: 516).

Mit, masal gibi anlatılarda olduğu gibi mesnevilerde de arketiplerin incelenmesiyle mesnevilerdeki kolektif bilinçdışının yansımaları ortaya konulabilir. Bu anlamda mesneviler zengin bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelime anlamı “ikişer, ikişerli” olan mesnevi; terim olarak “Aynı vezinde her beyti kendi içinde kafiyeli, bir konuyu, bir hikâyeyi, bir kıssayı anlatan 20-30 beyitli veya binlerce beyitli olabilen bir nazım şeklinin adıdır. (Ünver, 1986: 430).

Bilindiği gibi İsmail Ünver, mesnevileri yazılış amaçlarına göre dört gruba ayırır. Birinci grup mesneviler okuyucuya bilgi vermek onu eğitmek amacını güden mesnevilerdir. Bu gruba dinî, tasavvufî, ahlakî ve ansiklopedi niteliği taşıyan mesneviler girmektedir. *Miraciye*, *Muhammediye*, Mevlana'nın *Mesnevi'si*, evliya menkıbeleri gibi. İncelenen *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* bu tür mesnevilerden “tasavvufî” içerikli mesnevilere girmektedir. İkinci grupta okuyucunun kahramanlık duygusuna hitap eden, konusunu menkabelerden ya da tarihten alan mesneviler yer alır. *İskendername* gibi. Menkıbe adını taşıması bakımından *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* bu gruba da giriyor görünmekle birlikte konusu itibarıyla birinci grupta bulunması uygundur. Çünkü bu grup mesnevilerinde odak nokta “kahramanlık” duygusudur. Üçüncü grupta ise sanat yönü ön planda olan, okuyucunun edebi zevkine hitap eden, ana çizgisi aşk ve macera olan mesneviler yer alır. *Yusuf u Zeliha*, *Leyla vü Mecnun* gibi. Söz konusu mesnevide de aşk konusu geçmekle birlikte asıl unsur “tasavvuf” tur. Dördüncü grup mesnevilerde şairlerin gördükleri, yaşadıkları olayları anlatan, toplumsal konuları anlatan, kişileri, meslekleri, düğünleri ve belli yöreleri tasvir eden mesneviler yer almaktadır. *Şehrengiz*, *Hasbihal* gibi. (Ünver, 1986: 563).

Klasik Türk edebiyatının mesnevi geleneği içerisinde İsmail Ünver'in kategorize ettiği “tasavvufî mesneviler” arasında değerlendirilmesi uygun olan *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* mesnevisinin kaynağı İran edebiyatında Feridüddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı tasavvufî mesnevisine dayanır.

Klasik Türk edebiyatında önemli bir yeri olan Feridüddin Attar'ın tasavvuftaki “vahdet-i vücut” nazariyesini sembolik olarak işlediği *Mantıku't-Tayr* mesnevisini Gülşehri “*Mantıku't-tayr*” ya da Gülşennâme (1317) adıyla Türkçeye çevirmiş, ancak eserinde Feridüddin Attar'ın eserini esas almakla birlikte yeni bir telif eser oluşturduğunu ifade etmiştir. Mevlevî Fedâî Dede “*Mantıku'l-esrâr*”, Karatovalı Zaîfî Pîr Mehmed “*Gülşen-i Simurg*” ve Kadızâde Şeyh Mehmed “*İnşirâku's-sadr*” adıyla Türkçeye çevirmiştir. Abdülbaki Gölpınarlı'nın mensur tercümesi de basılmıştır. Türk edebiyatında Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ından örnek ya da ilham alınarak yazılan eserler de vardır. Ali Şîr Nevâî'nin “*Lisanü't-tayr*” 1, Derviş Şemseddin'in *Deh Mürg*'ü bunlardandır. (Sevgi, 2003: 30).

Menâkıb-ı Şeyh-i San'an mesnevisi Mustafa Güneş'in *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* adlı eseri üzerinden incelenmiştir. Bu konuda Sadık Yazar'ın “*Mütercimi Belirsiz Bir Şeyh-i Sanan Mesnevisi* adlı makalesi bulunmaktadır.(Yazar, 2010; Güneş, 2011).

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

Menâkıb-ı Şeyh-i San 'an, mütercimi belirsiz tevhit (1-13.beyitler), na't (münâcât ile karışık, 14-19.beyitler) ve medhiyye (20-33.beyitler) olmak üzere toplam 33 beyitlik giriş bölümü ve destan adı verilen 444 beyitlik asıl hikâye bölümü olmak üzere 477 beyitlik müstakil bir mesnevidir. Muhtemelen 18.yüzyılın başlarında III. Ahmet döneminde yazılmış olan bu eserin müstensihisi ve yazarı belli değildir. Eser müstakil bir mesnevi olmakla birlikte başlığında "*Menâkıb-ı Şeyh-i San 'an*" ifadesinin geçmesi dolayısıyla "menakıbnâme" türüne girmektedir (Güneş, 2011: 5).

Menakıbnâme, velilerin daha çok kerametlerinin anlatıldığı eserlerin genel adıdır. Sözlükte "övünülecek güzel iş, hareket" manasına gelen menkıbe (menkabe) kelimesinin çoğulu olan "menakıb", tasavvufun 9.yüzyıldan sonra İslam dünyasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte sufilerin hikmetli sözlerini ve örnek alınacak faziletli davranışlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Temel unsuru keramet ve onu gösteren velilerin yüceltilmesi olan menâkıb kitapları başlangıçta sadece tarikat pirleri için yazılmış, zamanla muhtevası tarikat şeyhlerini ve diğer sufileri de kapsayacak şekilde genişlemiştir (Şahin, 2004: 214).

Menkıbeye konu olan Şeyh-i San'an'ın gerçekte yaşamış olup olmadığı, esere kaynaklık eden olayın gerçekten yaşanıp yaşanmadığı belli değildir. Burada eserin gerçeklikle ilişkisi bahis mevzu değildir. Şeyh-i San'an'ın başından geçen olayların merkeze alındığı bu mesnevîde anima, animus, persona, gölge, bilge ve arama arketipleri üzerinde durulmuştur. Beyit numaraları beyitlerin yanında parantez içerisinde verilmiştir. Ör. (Güneş: 8-9)

1. Arketipsel Eleştiri Metodu ve Arketipler

Arketipsel eleştiri metodunun temeli Carl G. Jung'un analitik psikoloji alanında yaptığı çalışmalarına dayanmaktadır. İsviçre Basel doğumlu Carl Gustave Jung (1875-1961) tıp öğreniminden sonra çeşitli akıl hastanelerinde hastalar üzerinde çalışmalar yapmış, kendisinden 19 yaş büyük Sigmund Freud'un "kişisel bilinçdışı" kuramından farklı olarak "ortak bilinçdışı" kuramını ortaya atmış ve ilkin St.Augustin'in "ana düşünceler" kavramından esinlenerek sonradan "arketip" sözcüğünü kullanmıştır ve insan davranışlarının tanımlanamayan çeşitli yönlerini bu şekilde adlandırmıştır.

Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlükte Fransızca arcétype isim "kök örnek" anlamına gelen arketip Jung'a göre: "*Daha antik çağda bile kullanılan ve Platon'un "idea"sıyla eş anlamlı olan bir kavramdır.*" (Yılmaz, 2003).

"*Arketipler, içgüdülerin kendi eseri olan 'öz ben' portreleridir, imgelere dönüşmüş ruhsal süreçlerdir ya da insan davranışının ilksel kalıplarıdır...Birey açısından arketipler, apriori olarak vardır; ortak bilinçdışından ayıramaz.*" (Gürol,2006: 50).

"*...Bütün insan yaşantısının ilk kaynağı arketip, bilinçdışındadır; yaşamlarımıza oradan uzanmaktadır. Yansıtılmalarını çözümlmek, onları bilinç yüzeyine çıkarmak gerekir.*" (Gürol,2006: 52).

Arketipsel eleştiri metodu bu kuramın sanat eserlerine uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır. (Moran, 1988: 190). Bu bağlamda insanı konu edinen mesnevi, menkıbe türü anlatılarda ortak bilinçdışının dışavurumu olan arketipler, eserin derin yapısının incelenmesiyle ortaya çıkar. Bu bölümde Jung'ın başlıca anima ve animus, persona, gölge, bilge olarak adlandırdığı kavramlar açıklanmıştır.

1.1. Anima ve Animus

Anima erkeğin bilinçdışında onu bütünleyen dişi imgesidir. Buna göre her erkek, içinde bir kadın imgesi taşır. Bu imge onun bilinçdışındaki kalıtsal bir ögesi yani dişil arketipidir. Animus ise kadının bilinçdışında bulunan ve onu bütünleyen erkek imgesidir. Animus, eril arketiptir. Erkek kendini bütünleyen animasını, kadın ise kendini bütünleyen animusunu arar. Bulduğu şey bölünmüş kişiliğini tamamlayan diğer yarısıdır.

1.2. Persona

Personanın kelime anlamı maskedir. Bireyin gerçek yüzünü maskeleyen şey, yani bireyin toplumda kendisini ifade ettiği üst kimlik veya oynadığı rol onun personasıdır. İyi öğretmen, fedakâr anne, çalışkan öğrenci vb.

1.3. Gölge

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

Gölge, kişiliğin daha düşük düzeydeki parçasıdır. Gölgeye kişiliğin gizli kalmış yönü, insanın iç yüzü denilebilir. Jung'a göre bireyin bilinçlenmesinin ön koşulu bireyin gölgesini tanıyıp personası ile bütünleşmesidir. Birey, gölgesiyle bütünleştiği ölçüde olgunlaşmış bir bireyden söz edilebilir. Gölgeye bilincin yansımalarıyla, karanlıkta kalan yönler aydınlanır. Kişi kendinde bulunan karşıt yönleri tanıdıkça kendisiyle barışık duruma gelir.

1.4. Bilge

Bilge arketipi kahramana yolculuğu sırasında karşılaştığı güçlüklerde yol gösteren, akıllı ve ahlaklı dost, iyi bir yoldaştır. Joseph Campbell'in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* eserinde belirttiği "ayrılma-erginlenme-dönüş" adı verilen mitolojik macerası Jung'un arayış arketipinin açıklamasıdır (Gürses, 2000). Buna göre kahraman bir şeyi arama veya yapma görevi ya da itici bir nedenle evinden ayrılır, yola çıkar, yolda bin bir güçlükle karşılaşır. Bu sırada bilge arketip kahramana yol gösterir. Kahraman engelleri aşar, başarılı olur ve geri döner.

2. Menâkıb-ı Şeyh-i San'an'da Arketipler

Bu bölümde arketipler *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* adlı eserdeki beyitlerden örnekler verilerek âşık kahraman, persona ve gölge, anima ve animus, bilge ve arayış, yolculuk ve olgunlaşma başlıklarıyla incelenmiştir. Öncelikle bu menkıbedeki olayları özetleyelim:

2.1. Menâkıb-ı Şeyh-i San'an

Menâkıb-ı Şeyh-i San'an mesnevisinin 444 beyitlik asıl konu bölümünde sırasıyla şu olaylar anlatılır:

Kâbe'nin Harem bölümünde Şeyh-i San'an isminde keramet gösteren hatırı sayılır bir yaşlı veli vardır. Elli yıl Harem'de şeyhlik, elliye yakın hac, sayısız umre yapan çevresinde sevilip sayılan bu velinin ayrıca dört yüz müridi vardır. Şeyh San'an bir gece rüyasında Rum diyarına doğru yola çıktığını, orada çok güzel bir kıza secde ettiğini görür. Bu rüyayı defalarca görünce ağlayıp feryat ederek dostlarına anlatır ve sonunda Rum diyarına doğru gitmek üzere yola çıkar. Dört yüz müridi de şeyhlerini yalnız bırakmaz, onlar da yola koyulurlar. Kayseri şehrine gelince şeyh balkonda peri yüzlü bir kız görür ve ona âşık olur. Kendisini bir titreme alır ve âşık olan şeyhin akli başından gider. Müritlerine bu durum malum olur, şeyhlerine nasihat verip onu bu sevdadan vazgeçirmeye çalışırlar. Lakin Hıristiyan güzeline âşık olan şeyhin bu aşktan vazgeçeceği yoktur. Bu kız aynı zamanda meyhaneye kızıdır. Şeyhin kendisine âşık olduğunu gören kız onun yaşlılığını görüp onu küçük düşürür, ondan aşkından vazgeçmesini ister. Şeyh onun mahallesinden ayrılmaz, halkın diline düşer. Kız kendisinden vazgeçmeyen şeyhten dört şart karşılığında kendisiyle evlenebileceğini söyler. Bunlar putları kabul ederek ona secde etmesi, Kuran'ı ateşte yakması, şarap içmesi ve imanını unutmamasıdır. Bu ağır istekler karşısında Şeyh, diğerlerinden daha hafif bir şart olduğunu düşünüp şarap içmeyi kabul eder. Şarap içen şeyhin akli başından giderek ezberlediği Kuran'ı unuttur, imanı gider. Sarhoş bir şekilde meyhaneye giden âşık, Hıristiyan kız ne derse onu yapacak hâle gelir. Beline zünnar kuşanır, yine kızın isteği üzerine domuz çobanlığı yapmaya başlar. Şeyhinin bu durumu karşısında üzülen ancak ellerinden bir şey gelmeyen dört yüz mürit çaresiz Kâbe'ye döner. Şeyhin Kâbe'de kerametleri olan bir müridine rastlarlar. Ona şeyhlerinin durumunu anlatınca o sofî onların şeyhlerini yalnız bırakarak yanlış yaptıklarını, gerçek dostun bu şekilde olmaması gerektiğini, şeyhinin ne yaparsa onların da yapması gerektiğini söyler ve şeyhlerine vefasızlıklarından dolayı onlara kızar. Onlar da şeyhleriyle konuştuklarını durumun değişmediğini söyleyince sofî derviş onlara Allah'ın niyaz kapısının her zaman açık olduğunu söyler ve şeyhleri için dua etmelerini ister. Böylece kerametli sofî ile birlikte dört yüz sofî kırk gün kırk geceyi şeyhleri için dua ibadet ve oruçla geçirirler. Onların bu samimi istemeleri sonucunda Allah'tan yardım gelir. Kırk günün sonunda sofîlerden biri rüyasında Hazret-i Peygamber'i görür, Hazret-i Peygamber'in yardımıyla şeyhinin tövbe edip hidayete kavuşacağını öğrenir. Şeyh tövbe eder ve İslam'a döner. Müritleri onun yanına geldiklerinde şeyhlerini ağlar halde İslam ile şereflenmiş vaziyette bulurlar. Şeyh kendine gelip üzerindeki zünnarı keser, gusül abdesti alıp nafîle şükür namazı kılar. Müritleriyle Kâbe'nin yolunu tutarlar. Bu arada Hıristiyan kız rüyasında İslam'a girdiğini görür ve rüyasında şeyhe yaptığı yanlışları düzeltmesi gerektiği söylenir. Kız uyanınca şeyhe yaptıklarından pişman olur, İslam'a girer, dua eder. Şeyhi bulmak üzere yola koyulur. Kızın İslam'ı seçmesi ve harap hali şeyhe İlahi bir ilhamla malum olur. Kendisini aramak için yola çıkan kız için şeyh geri döndüğünde müritleri şeyhin tövbesini bozduğunu

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

düşünüp üzürlü ve geri dönmesini yanlış anlarlar. Şeyh kızı perişan ve hasta halde bulur. Kız şeyhin önünde tövbe ederek İslam'ı kabul ettiğini söyler. Orada bulunan bütün dostları buna sevinir. İslam'a girdikten sonra Kâbe'ye gitmek için yönelirken yolda ölür. (Güneş, 2011: 14-59, 34-475.by.)

2.2. Âşık Kahraman

Eserde aşkı uğruna sevdiğinin her isteğini yerine getiren, aşkıdan kendini kaybetmiş bir müridin yüce bir makamdan aşağıya nasıl inebileceği örneklendirilerek hiçbir insanın kendi nefesine güvenmemesi gerektiği nasihat olarak işlenmektedir.

Âşık kahraman modern anlatılardaki “düşme” kurgusuyla anlatılmıştır. Ronald b.Tobias'a göre: “ Gerçek dram, bir insanın karakterindeki bir kusur nedeniyle bulunduğu yüksek yerden düşmesi hikâyesidir. Bu, açgözlülük, gurur veya şehvettir. Başkarakter hikâyenin odak noktasıdır. Hikâyenin merkezinde “ahlaksal ikilem” vardır. Başkarakterin içinde bulunduğu mücadelenin yarattığı girdap, hikâyedeki herkesi içine çeker.” (Harmancı, 1996: 262) Nitekim bu mesnevide anlatılan olay da kurguyu güçlendirir.

Menkıbenin başında saygınlığı, kerametleri, ibadetleri, müritleri ve sevenlerinin çokluğu ile tanınmış, yaşı kemale ermiş şeyhin, daha sonra aşk sarhoşluğu ile yaptıklarından dolayı halkın gözündeki itibarı azalır(düşme). Ancak âşığın kınanmayı önemsemediği görülür. Sonunda kahraman, müritlerinin halis dualarıyla tövbe ederek yeniden İslam dinine girer.

Eserin başında tevhid bölümünde:

Âdem'e aşk-ıla virdi şöret
Âdem'e aşk-ıla itdi gürmet

~Aşk-ıla oldı nebfler mümtâz

~Aşk-ıla oldı velîler ser-bâz (Güneş: 8-9)

diyerek aşkı yücelten, tevhid bölümünü Cenab-ı Hakk'a dua ederek bitirirken dahi:

Aşk-ı pâkuñla beni şeydâ kıl

Dilimi aşkuñ-ıla güyâ kıl (Güneş: 13)

diyerek ilahî aşka vurgu yapan şairin kahramanını bu şekilde bir aşkla sınaması karşısında eserde iki çeşit aşk duygusunun işlendiği görülecektir. Birincisi tevhit bölümünde yüceltilen, peygamberleri seçkin ve velileri baş tacı eden “İlahî aşk”, ikincisi ise yıllarca Allah'a ibadet içerisinde ömür geçiren bir şeyhin aklını başından alıp İslam'dan uzaklaştıran “beşeri aşk”tır. Bu mesnevide “aşk” olgusundaki farklılık, âşığın bu aşkla terk ettiği şeylerdir. Mesnevide aşkı uğruna din değiştirme motifi ile farklı bir âşık tiplmesi yapılmıştır.

2.3. Persona ve Gölge

Şeyh-i San'an yaşamında sarsıcı bir değişim geçirmiştir. Bu nedenle onun personası iki farklı döneme ayrılır: şeyhlik ve çılgın âşıklık.

Şeyhlik dönemi olan birinci döneminde ana kahraman Şeyh-i San'an olumlu nitelikleriyle anılmaktadır. Çok saygın bir kişilik olan Şeyh-i San'an henüz tasavvuftaki “imtihan”ıyla karşılaşmamıştır. Kâbe'de görev yapmakta ve halk tarafından sevilmektedir. Bu dönemde sakindir.

Şeyh- i Şan'ân idi namı anuñ
Ol zaman kuşbı idi devrānuñ

Şeyhî idi Çarem-i ulyānuñ
Dört yüz şüffi var idi anuñ

Elli yıl şeyh-i Çarem olup o zât
Kâlbî esrar-ı Hüdâ'ya mir'ât

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

Cümle şüfleri hep kâmil idi
İlmile âlim olup âmil idi

Dâ'imâ zühd ü riyâzetde idi
Nefs-i emareye miğnetde idi (Güneş: 37-41)

Onun ikinci döneme geçişini başlatan olay üst üste gördüğü rüyalarıdır. Kahramanın yolculuğa çıkması bu rüyaların sonunda gerçekleşir.

Şeyh-i San'an'ın personası ikinci dönemde çılgın âşık tipine bürünür. Kayseri şehrinde balkonda gördüğü Hristiyan güzele tutulur ve onun aşkıyla kendinden geçer. Öyle ki yolculuğuna kendisiyle birlikte eşlik eden dört yüz müridinin nasihatleri dahi ona fayda vermez. O artık aşk duygusuyla çalkalanmaktadır. Aşağıdaki beyitlerde şeyhin Hristiyan kızı gördükten sonra aşk ateşine tutulması anlatılmaktadır.

Âşkıla gâli müşevveş oldu
Şabrı gitdi yanar âteş oldu

Hırmen-i şabrı varup yağmāya
Ağlayup başladı vāveylāya

Varını âteş-i âşk itdi heba
Yağdı ol şeyhi bu muğriķ sevda

Şeyhūñ imanına virdi rahne
Küfr-i zülfi ile şalup fitne

Cāy-gır oldu dilinde sevda
İtdi mağlūb anı bāzū-yı hevā (Güneş: 97-101)

Şeyh-i San'an'ın gölgesi Hristiyan kızdır. Hristiyan kız Şeyh San'an'ın nefsidir. İslam dinine göre nefis sürekli kötülüğü emretmektedir. Menkıbede bahsedilen Hristiyan kız da Şeyh'ten devamlı olumsuz ve İslam dininin yasakladığı şeyleri istemektedir: içki içmesi, beline zünnar kuşanması gibi. Aşağıdaki beyitlerde Hristiyan kızın Şeyh San'an'dan istekleri anlatılmaktadır. Buna göre:

Reh-i âşkumda dilir isen eger
Saña dört kâra olayum rehber

Şaneme secde durur bil anı
Âteşe yağ dañi hem Kur'an'ı

Birisi bade durur nüş eyle
Dañi imānı ferāmūş eyle (Güneş: 237-239)

denilmiştir. Hristiyan kızın Şeyh-i San'an'dan istekleri puta secde etmesi, Kur'an'ı yakması, içki içmesi ve dinini terk etmesidir. Kızın bu istekleri şeyhe zor gelse de Şeyh-i San'an aşkından dolayı dinini terk etmiş ve beline Hristiyan adeti olan zünnar bağlamıştır.

2.4. Anima ve Animus

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

Şeyh-i San'an'ın animası âşık olduğu Hristiyan güzel gibi gözükse de aslında onun animası "iç yolculuğu" ve "tasavvufi derinleşmesi" dir.

Anima, erkeğin bilinçdışındaki kadın imgesidir. Erkek animasına ulaştığı zaman bölünmüş benliği bir bütünlük gösterir. Bu eserde Şeyh-i San'an, animası olarak gözükten Hristiyan güzele ulaşma arzusuyla önündeki engelleri aşar. Sonunda animasına kavuşur. Ancak kavuştuğunda benliğinde bir değişim ve bütünlük meydana gelmez. Aksine kendi benliğinden, kişiliğinden vazgeçer. Onu gerçek benliğine döndüren olay, müritlerinin samimi olarak kendisine dua etmeleri olarak anlatılır. Her ne kadar Jung'un arketipsel kuramı ile tasavvuf arasında benzerlikler bulunsa da burada temel farklılık olduğu görülür. Tasavvufta kişiyi olgunlaştıran ve bilinç düzeyine çıkaran şey, o varlığa kavuşmak ile değil kavuşmamak veya nefsinin yenerik vazgeçmekten geçer.

Animus ise kadının bilinçdışındaki erkek imgesidir. Hristiyan kızın başlangıçta Şeyh San'an'ı istemediği, hatta onun yaşlılığını da düşünerek insanların içerisinde onu küçük düşürdüğü görülmektedir. Ancak menkıbenin sonunda Hristiyan kız gördüğü bir rüya ile İslam dinine girer ve animusu olan Şeyh'i aramaya çıkar. Başlangıçta hiç de istemediği Şeyh San'an'ın büyüklüğünü ve mertebesini rüya yoluyla öğrendikten sonra yollara düşer. Uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Şeyh San'an'a kavuşur ve yanında şehadet getirerek Müslüman olur. Ancak hasta olan kız kavuştuktan hemen sonra ölür. Burada anlatılan kavuşma maddi planda bedensel bir istekten ziyade kişinin manevi olarak mertebesinin yükselmesidir.

Şeyh telkîn idüp aña İslâm
Oldı şıdkıla müselmân hemân

Gulgüle düşdi bütün yârâna
O Büt'ün geldüğine îmâna (Güneş: 462-463)

2.5. Bilge ve Arayış

Kendisine engeller çıktığında yol gösteren bilge arketipi ise eserde bahsi geçen dört yüz müride şeyhleri için Kâbe'de dua yapmalarını öğütleyen keramet sahibi sofidir. Şeyh-i San'an'ın dört yüz müridi, şeyhlerinin kızın isteğiyle domuz çobanlığı yapması sonrasında onu tekrar bu yoldan vazgeçirmek için yanına giderler. Fakat nasihatlerinin faydasız olduğunu gördüklerinde şeyhlerinin yaptıkları adına utanıp ağlayarak Kâbe'ye dönerler. Orada şeyhin keramet sahibi sofisiyle konuştuklarında sofî yaptıklarının yanlış olduğunu, gerçek dostun yanlış yapsa da dostunu terk etmemesi gerektiğini, şeyhlerine samimi şekilde dua etmelerini söyleyince dört yüz mürit yanlış yaptıklarını anlar. Eserde "veli" sıfatıyla anlatılan bilge tipi diğer sofilere göre farkındalığı olan biridir.

Bu peyâmı işidince o velî
Âh idüp çanıla pür oldı dili

Didi şüfilere iy nâdânân
Niye terk itdiñüz anı ol ân

Kâr-ı merdane degüldür işiñüz
Çile vü hüd'a imiş cünbüşiñüz

Yâr olan yarımı terk itmez eger
Başını tîg ile kaç eyleseler (Güneş: 353-356)

Sofî ile dört yüz mürit Şeyh-i San'an'ın tekrar İslamiyet'e girmesi için kırk gün kırk gece dua eder.

Rûm eşrafına olup meyyal

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

İ'tikâf eylediler leyl ü nehâr

Çırk gün çırk gice olunca tamam

İtdiler nice 'ibâdetle şîyâm (Güneş: 378-379)

Eserde direkt olarak kahramanla konuşmasa da onun müritlerine yardımcı olan ve böylece kahramanı düştüğü sıkıntıdan kurtaracak yolu bulan bilge kişi, bu keramet sahibi sofidir.

Menâkıb-ı Şeyh-i San'an'da arama arketipi temel arketiplerden biri olarak yer almaktadır. Kahramanın yolculuğa çıkmasının temelinde bir arayış söz konusudur. Bu eserde kahraman rüyada görüleni aramak üzere uzun bir yolculuğa çıkar. Kahramanın Kâbe'den Rum illerine doğru gitmesi bir arayıştır. Aynı şekilde rüyasında İslam'a girdiğini gören Hristiyan kızın Şeyh'ini aramaya çıkması da arayış arketipini göstermektedir.

2.6. Yolculuk ve Olgunlaşma

Menkıbenin kahramanı Şeyh-i San'an bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Ancak onun yolculuğu hem somut olarak Kâbe'deki Harem'den Rum iline doğru gidip dönmesi şeklindeki dış yolculuk hem de tasavvufî manada iç âleminde nefsinin isteklerine karşı yapmış olduğu mücadelede nefsinen yendikten sonra tövbe edip dönmesinin anlatıldığı iç yolculuktur. Buna göre:

Cümlesi yâdına geldi ol ân

Secdeye vardı idüp tevbe hemân

Yüzünü hâke sürüp âb-misâl

Pür-gubâr oldu o nûrânî cemal (Güneş: 414-415)

denilmiştir. Şeyh-i San'an'ın tövbe ettikten sonra müritleriyle birlikte Kâbe'ye dönüşü ile bu yolculuk tamamlanmıştır. J. Campbell'in ayrılma-sınav-dönüş olarak açıkladığı bu yolculuğun sonunda kahraman evine (başladığı yere) geri döner; ancak aynı kişi değildir. Eserin tasavvufî boyutunun güçlü olması dolayısıyla ilk katman olan gerçek planda Rum iline yolculuk dışında eserin derin katmanında anlatılan esas nokta, yolculuğun başlangıcında henüz nefsi tarafından sınanmamış bir salikin seyr-i sülukunda önüne çıkan engelleri aşması ve sonunda bu imtihanı başarı ile tamamlayıp dönmesi ve mertebesinin yükselmesidir. Bu ikinci yolculuk menkıbede anlatılan kahramanın asıl yolculuğunu tanımlamaktadır.

Yolculuk konusunda Jung'un görüşleri de aynı sonucu vermektedir. Ona göre:

"Yaşam yolcusu, kendisini tanıma(bilinçlenme) serüveninde -en uygun koşullarda- pek çok arketipsel karşılaşmayla artar, zenginleşir. Ancak birleşme/bütünleşme sürecinin nihai hedefi ruhun merkezi olan "Ruh" tur; içkin ve aşkın olan kendilik'tir. (Bütünleşme, her zaman dönüşüm ile birliktedir. Kendinden ötekini özümsemiş olan insan aynı kalamaz; dünya görüşü ve modelinde, dolayısıyla da yaşamında sarsıcı bir değişim kaçınılmazdır." (Yılmaz, 2003:14).

SONUÇ

Sonuç olarak bu çalışmada *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an* mesnevisinde Jung'un persona ve gölge, anima ve animus olarak adlandırdığı arketiplerin beyitlerde nasıl ifade edildiği açıklanmıştır. Eserde Şeyh-i San'an'ın gördüğü bir rüyasından hareketle çıktığı yolculuğun, yeni arayışlara yol açması, şeyhin zor bir süreçten geçerek olgunlaşması ve bilge bir şahsiyete bürünmesi anlatılmıştır.

Türk ve İran edebiyatında Şeyh-i San'an Menkıbesi pek çok şair tarafından mesnevi şekliyle kaleme alınmış ve ortak konu olarak işlenmiştir. Bir insanın aşkı uğruna nelerden vazgeçebileceğinin örneklediği bu menkıbede ilk planda din değiştirme motifi dikkat çekicidir.

Eserin derin yapısı incelendiğinde kahramanın personası başlangıçta "şeyh" sonrasında "âşık" olarak görülmektedir. Ancak kahraman, gölgesi olan nefsini yenerek "bilinç" kazanmış, Şeyh-i San'an olayın sonunda tövbe ederek yaptıklarından pişman olmuş ve artık olgunlaşmıştır.

Tasavvufî planda ele alındığında ise bir kişinin iç yolculuğu (manevi yolculuk) sırasında karşısına çıkan engelleri aşip nefsini yenerek yeni bir mertebeye yükseldiği anlaşılmaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

Sonuç olarak mit, masal, halk hikâyesi gibi anlatılarda olduğu gibi mesnevilerin de arketipsel eleştiri metoduyla incelenmesi ile insanın ve toplumun ortak bilincinin yansımaları ortaya çıkmaktadır. Özellikle kahramanların olaylar karşısında verdikleri tepkilerin psikolojik arka planının görülmesi ve eserin muhtevasına nüfuz edilmesi açısından önemlidir. Bunun yanında Klâsik Türk edebiyatının buna benzer mesnevilerinin de arketipsel eleştiri metoduyla incelenmesi alana katkı sağlayacaktır.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 2 - Number: 1 p. 12-21, Summer 2024

KAYNAKÇA

- Babür, Yusuf (2013). Şeyh-i San'an Kıssasına Dair, *Turkish Studies*, s.509-516. Ankara.
- Çağlar, Abiha Birsal (2021). Hüsrev ü Şirin Mesnevisi Üzerine Arketipsel Bir Yaklaşım Denemesi, *Çukurova Üniv.Türkoloji Dergisi*.
- Güneş, Mustafa (2011). *Menâkıb-ı Şeyh-i San'an (Metin, Günümüz Türkçesine Aktarım ve Tıpkıbasım)*, Eğitim Akademi Yayınları, Konya.
- Gürol, Ender (2006). *Carl Gustave Jung, Analitik Psikoloji*, Payel Yay. İkinci Basım, İstanbul, s.50, 52.
- Gürses, İbrahim (2007). Jung'cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufi Öykülerin Değerlendirilmesi, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*. C.16, Sayı: 1, s.77-96.
- Gürses, Sabri (2000). *J.Campbell, Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Kabalıcı Yayınevi.
- Harmancı, Mehmet (1996). Ronald B. Tobias, *Roman Yazma Sanatı*, Say Yay, s.261-262.
- Karagözlü, Volkan, (2012). Arketipsel Sembolizm Bağlamında Mihr ü Vefâ Mesnevisinin İncelenmesi, *Turkish Studies*, s.1406-1421.
- Kayaoktay, İlyas (2014). Fuzuli'nin Leyla ile Mecnun Mesnevisinin Arketipsel Sembolizm Bağlamında Çözümlemesi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2 Sayı: 7, s. 337-351.
- Moran, Berna (1988). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Cem Yay. Kültür Dizisi, İstanbul, s.189-190.
- Oğuz, Nazmiye, Enes İlhan (2014). *Geleneğin Yeniden Üretilmesi Bağlamında Attar, Gülşehri ve Ali Şir Nevai'nin Mesnevilerinde Şeyh-i San'an Kıssası*, Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.7, Sayı:35.
- Sevgi, H. Ahmet (2003). "Mantıku't-Tayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, s.29-30.
- Şahin, Haşim (2004). "Menâkıbnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.29, s.112-114.
- Ünver, İsmail (1986). Mesnevi, *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, Sayı: 415-416-417, s. 430-563.
- Yazar, Sadık (2010). Mütercimi Belirsiz Bir Şeyh-i San'ân Mesnevisi, *Turkish Studies*, c.5, S.4, s. 1571 – 1631.
- Yılmaz, Zehra Aksu (2003). *Carl Gustave Jung, Dört Arketip*, Metis Yay. İstanbul.